

Pitäjänkirkosta muinaismuistoksi

Suomen keskiaikaisten kivikirkkojen restaurointi ja sen tausta vuosina 1870—1920

Leena Valkeapää

Tutkiessani Suomen keskiaikaisten kirkkojen restaurointia tavoitteeni oli kaksitahoinen. Ensiksi selvitin mitä toimenpiteitä kirkkoille tehtiin. Tehtyjen toimenpiteiden perusteella tarkastelin vuosien 1870-1920 välisenä aikana tapahtunutta muutosta ja sen syytä. Toiseksi pohdin sitä voiko rakennuksille annettujen merkitysten kautta tutkia kansallisen identiteetin muovaamista.

Tutkimuksen lähtökohtana oli Suomen 77 keskiaikaista tai keskiaikaisperäistä kirkkoa, mukana olivat myös kaksi Viipurissa sijaitsevaa kirkkoa. Lähempään tarkasteluun otin seuraavat korjaukset: Huittisten kirkko 1874—1878 ja 1894—1898, Messukylän kirkko 1905—1907, Ruskon kirkko 1916—1918 ja Taivassalon kirkko 1885—1890. Tutkin korjausprosessia seurakunnan, tuomiokapitulin, yleisten rakennusten ylihallituksen ja Muinaistieteellisen toimikunnan toiminnan kautta. Tämän lisäksi tutkin taidehistorioitsijoiden suhtautumista keskiaikaisiin kirkkoihin.

Kirkkoihin kohdistuneet muutospaineet

Tutkimani aikana keskiaikaisiin kirkkoihin kohdistui runsaasti muutospaineita. Väestönkasvun aiheuttamaa tilantarvetta helpotettiin rakentamalla vanhoihin kirkkoihin puisia lehtereitä. Monia keskiaikaisia kirkkoja laajennettiin. Seurakunnassa voitiin myös päätyä uuden kirkon rakentamiseen ja vanhan autioittamiseen. Näin tehtiin jos vanha kirkko katsottiin liian huonokuntoiseksi tai jos siitä ei laajentamalla olisi saatu tarpeeksi suurta. Muuttuneiden hygieni- ja mukavuusvaatimusten myötä kirkkoja ryhdyttiin lämmittämään, valaistusta parannettiin, penkkejä muutettiin ja kirkon yleiseen siisteyteen kiinnitettiin aikaisempaa enemmän huomiota.

Seurakunnalle kirkon korjaaminen oli suuri operaatio ja taloudellisesti mittava ponnistus. Korjauksen rahoittaminen ja monimutkaiset materiaalin hankinnan järjestelyt olivat seurakuntalaisten kannalta hankkeen keskeiset ongelmat. Tyylikysymyksiä ei tutkimukseni tapausseurakunnissa kirkonkokouspöytäkirjojen perusteella käsitelty juuri lainkaan. Myös suunnittelevan arkkitehdin valintaa pohdittiin niukasti.

Suurin muutos seurakunnan rakennushankkeissa oli siirtyminen pois päivätyökäytännöstä. 1890-luvulta lähtien kirkkoa ei enää korjattu seurakuntalaisten päivätyövoimin vaan sekä työ että materiaalit ostettiin. Muutos johtui vuonna 1892 annetusta asetuksesta, joka sääti kirkollisten maksujen perintää

ja siirtymisen rahamaksuihin. Päivätöiden loppumisessa katkesi keskiajalta jatkunut perinne. Samalla loppui seurakuntalaisten konkreettinen fyysisen työn luoma suhde kirkkorakennukseen.

Suojeluvaatimukset kohdistivat uusia paineita kirkkojen hoitamiseen ja korjaamiseen. Kirkot olivat kuuluneet rakennushallinnon ja sen valvonnan piiriin jo 1700-luvulta lähtien. Muinaismuistolainsäädännön myötä syntyi uudentyyppinen valvonta. Vuonna 1883 annettu Muinaismuistolaki ei tosin antanut Muinaistieteelliselle toimikunnalle kovin suuria mahdollisuuksia puuttua seurakunnan korjaussuunnitelmiin, sillä seurakunnan käytössä olevat keskiaikaiset kirkot eivät kuuluneet lain tarkoittamiin muinaismuistoihin. Seurakunnalla oli ainoastaan velvollisuus ilmoittaa korjausaikeistaan ja suoda Toimikunnalle mahdollisuus dokumentoida tilanne ennen korjausta. Seurakunta ei myöskään, ainakaan periaatteessa, saanut hävittää tai myydä vanhaa kirkollista esineistöä ilmoittamatta siitä.

Keskiaikaiset kirkot olivat vain osa Toimikunnan vastuun alla olleista kohteista. Keskiajan jäänteet olivat kuitenkin hyvin tärkeänä pidetty alue. Vaikka monet 1800-luvun puolella tehdyt ratkaisut vaikuttavat nyt vääriltä, kuten ikkunoiden suurentaminen tai joidenkin esineiden hylkääminen rappiokautta edustavina, voi Toimikunnan katsoa toimineen omassa kontekstissaan hyvin vastuullisesti ja kattavasti.

Arkkitehtien koulutus ei ennen 1800-luvun loppua antanut paljoakaan opastusta Suomen keskiaikaisten kirkkojen korjaamiseen. Ennen 1800-luvun loppua monet arkkitehdit olivat saaneet koulutuksensa tai ainakin pääosan siitä ulkomailla. Myös Suomessa annettu koulutus perustui lähinnä Keski- ja Etelä-Euroopan aineistolle. Vasta vuosisadan vaihteesta lähtien alkoi Suomessa valmistua arkkitehtejä, jotka olivat perehtyneet ainakin jonkin verran myös Suomen ja lähialueiden vanhempaan arkkitehtuuriin.

Kirkkojen tutkimus

Keskiaikaisia kirkkoja käsitellyt tutkimus lisääntyi nopeasti 1870-luvulta eteenpäin. Tutkimusta tehtiin lähinnä taidehistorian piirissä. Taidehistoria oli yliopistossa nuori oppiaine, ensimmäiset dosentuurit perustettiin 1880-luvulla ja professuuri 1897. Varhaiset keskiaikaisten kirkkojen tutkijat eivät olleet saaneet varsinaista taidehistorian koulutusta. Myös liikkuminen eri oppiaineiden välillä, esimerkiksi historian, kirjallisuuden ja taidehistorian, oli yleistä. Tärkeä osa tietojen kartuttamisessa oli ulkomaanmatkoilla, joita jokainen tutkija teki mahdollisuuksiensa mukaan.

Taidehistorioitsijoiden klassinen koulutusohja aiheutti vaikeuksia suhtautumisessa Suomen keskiaikaiseen aineistoon. Se ei sopinut klassiseen taiteen kaanoniin ja se poikkesi myös Keski-Euroopan keskiaikaisesta aineistosta. Tutkijan aikana taidehistorioitsijoiden suhtautuminen Suomen keskiaikaiseen aineistoon muuttui. Sen aikaisemmin omituisina pidetyt piirteet hyväksyttiin

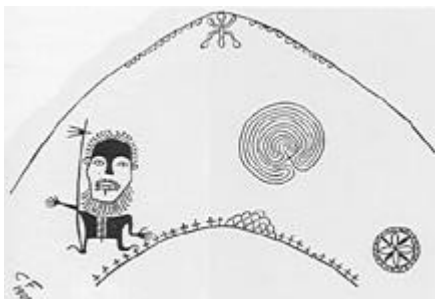
muutamassa vuosikymmenessä ja käännettiin jopa positiivisiksi.

Tutkimanani aikana taidehistorian humanistiset menetelmät kehittyivät ja vakiintuivat. Tutkimus perustui ensin kirkon näkyvien osien kuvailuun ja vertailuun. Vähitellen ryhdyttiin tutkimaan myös rakenteita, esimerkiksi muurausta ja kattotuoleja, mutta muotoanalyysi säilyi pitkään kaikkein keskeisimpänä metodina. Kirkkoja pyrittiin ryhmittelemään myös maakuntajaon mukaan.

Arkeologisia kaivauksia tehtiin jo 1800-luvun puolella, mutta toimivissa kirkkoissa niitä alettiin tehdä vasta 1910-luvulta eteenpäin. Tämän mahdollisti mielestäni suhtautumistavan muutos, kirkko voitiin nähdä kulttipaikan lisäksi myös puhtaasti tieteellisenä tutkimuskohteena. Suomen historian tutkimus ei käsitellyt kirkkorakennuksia itsenäisesti vaan nojautui taidehistorian tutkimukseen. Suurin ongelma oli kirkkoja koskevan kirjallisen aineiston lähes täydellinen puuttuminen.

Vuonna 1870 perustettu Suomen Muinaismuistoyhdistys oli varsinkin 1800-luvun puolella hyvin merkittävä vaikka sillä ei ollut Toimikunnan tapaan suoria vaikutusmahdollisuuksia ja lain antamaa tukea takanaan. Yhdistys saattoi kuitenkin olla varsin nopea ja Toimikuntaa joustavampi toimissaan. Yhdistystoiminnassa korostui yksilöiden merkitys ja sen vaikutus toimintaan. Monet muinaismuistosuojelun piirissä aktiiviset henkilöt toimivat sekä Toimikunnassa että Yhdistyksessä.

Yhdistyksen tavoitteena oli muinaismuistojen säilyttäminen ja kansan kiinnostuksen herättäminen. Muinaismuistoksi käsitettiin laajasti Suomen ja sen sukukansojen aineellisen ja aineettoman kulttuurin tuotteet. Keskiaikaisten kirkkojen kannalta tärkeimpiä Yhdistyksen toimia olivat sen vuosina 1871—1902 järjestämät kahdeksan tutkimusretkeä Suomessa. Retkillä keskiaikaiset kirkot, niiden esineistö ja maalaukset saivat suuren osan huomiosta. Retkillä tehty dokumentointi, aineiston systemaattinen keräys ja julkaiseminen loivat pohjaa tutkimukselle ja tekivät kohteita tunnetuksi. Retket antoivat muinaismuistosuojelun koulutusta monille nuorille arkkitehdeille ja opiskelijoille. Retkien tuloksia julkaistiin lähinnä Helsingissä järjestetyissä näyttelyissä. Yhdistyksen panos oli merkittävä myös julkaisutoiminnassa.

Jäljennös Maarian kirkkoa Röntämällä koristaneesta seinämaalauksesta. 1900-luvun alussa kuva peitettiin muiden "häiritsevien ja sopimattomien" kuvien tavoin valkoisella maalilla. Kuva on säilynyt arkkitehti Carl Frankenhäusenin jäljentämänä piirustuksena, ja se on julkaistu Suomen Museossa vuonna 1910.

Kirkoille annetut merkitykset

Keskiaikaisten kirkkorakennusten, niiden esineistön ja maalausten saamat merkitykset olivat 1800-luvun puolella usein ristiriitaisia. Varsinkin taidehistorioitsijoille ongelmaksi muodostui keskiaikaisen aineiston hyväksyminen taiteeksi. Keskiaikainen aineisto kuitenkin otettiin taidehistorian piiriin kokonaisuudessaan hyvin nopeasti muutaman vuosikymmenen kuluessa. Siihen vaikuttivat lisääntyneen tietämyksen ohella muuttunut käsitys itse taiteesta. Kuvataiteen realismi, naturalismi ja ekspressionismi antoivat nimitykset esittämistavalle, joka kulmikkudessaan ja tekstuurin karkeudessa läheni keskiaikaista sellaisena kuin se vuosisadan vaihteessa ilmeni. Alkukantaisuuden ihailu toi keskiaikaisen taiteen vertailukohdaksi ns. primitiivisten kansojen taiteen ja naivismin, jotka molemmat antoivat mahdollisuuden liittää kömpelöinkin keskiaikainen työ taidekontekstiin. Myös yksinkertaisuuden ihailu aitoutena oli tärkeä tekijä. Sen avulla karu ilmiasu voitiin kääntää arkaaisuudeksi.

Prosessissa oli tärkeällä sijalla myös kansallisromanttinen arkkitehtuuri, jonka monet piirteet, vaikka olivatkin samalla kansainvälisiä, voitiin tulkita Suomen keskiaikaisiin rakennuksiin viittaaviksi. Jyrkkä kattukulma, paanutus, harmaakivimuuri, holvaukset ruoteineen ja epäsymmetria voitiin tulkita viittaavan yhtäaikaan sekä uuteen kansainväliseen että vanhaan kansalliseen arkkitehtuuriin. Monet vuosisadan vaihteen arkkitehdit kiinnittivät runsaasti huomiota keskiaikaisiin kirkkoihin ja niiden konservoivaan suojeluun.

Vuosina 1854—1929 elänyt arkkitehti Josef Stenbäck suunnitteli korjaukset useaan vanhaan kirkkoon. Vuonna 1908 hän julkaisi kirjasen "Kirkkojen rakentaminen". Oheinen perinteistä suomalaista kivistä kirkkoa kuvaava ex libris on painettu kirjasen takakanteen.

Tutkimani ajan kuluessa keskiaikaisista kirkkoista merkityksellistettiin kansallisia monumentteja ja samalla merkitysten ristiriitaisuudet vaikuttavat ainakin suurelta osin hävinneen. Keskiaikaisista kirkkoista tuli puhtaasti positiivisena koettu asia. Ne olivat merkkejä ja todistuksia suomalaisten pitkästä historiasta ja kulttuuritahdosta. Samalla ne voitiin nähdä yhteisen suomalaisen kansanluonteen symboleina: harmaakiviset kirkot ja suomalaiset ihmiset olivat karuja, yksinkertaisia, sitkeitä ja rehellisiä.

Kirkkoihin liitettiin uudenlaista toimintaa, niistä tuli tutkimuskohteita ja

matkailunähtävyyksiä. Samalla paikalliselle traditiolle perustumaton asiantuntijuus alkoi kaventaa paikallistason eli seurakunnan toimintavaltaa omaan kirkkoonsa nähden. Kirkosta tuli suojelun ammattilaisille tieteellinen dokumentti, joka tuli säilyttää sellaisenaan.

Muutosta tuotettiin erityisesti argumentoinnilla, joka vaikutti arvoihin ja tehtyihin toimenpiteisiin. Kirkon suojelua ja uutta suojeluasennetta perusteltiin usein yleisesti muinaismuistoarvoon vetoamalla. Korostettiin esi-isien työn ja uskon kunnioittamisen tärkeyttä. Kirkot esitettiin myös todisteina Suomen pitkstä historiasta ja menneistä paremmista ajoista. Kaikkein voimakkaimpia perusteluja oli vetoaminen suojeluun merkinä sivistyksestä. Seurakuntien tuli osoittaa sivistyneisyyttään ymmärtämällä suojelun välttämättömyys. Suojelua puoltavat argumentit osoittautuivat niin voimakkaiksi, ettei niitä voinut vastustaa. Ainuttakaan suojeluun kielteisesti suhtautuvaa puheenvuoroa ei tämän tutkimuksen yhteydessä löytynyt.

Seurakuntia vastassa olivat siis lisääntyneet paineet muuttaa kirkkoa uusia vaatimuksia vastaavaksi esimerkiksi lämmityksen ja valaistuksen suhteen. Samalla kuitenkin uudet suojeluvaatimukset tekivät liikkumatilan aikaisempaa pienemmäksi. Kirkkojen korjaaminen muuttui aivan uudennlaiseksi asiaksi, restauroinniksi, jossa tarvittiin muinaismuistoalan asiantuntijoita. Seurakunnalla ei ollut vastuullaan enää vain tarkoitustaan vastaava ja kunnioittava kulttipaikka, vaan myös muinaismuisto ja kansallinen monumentti, suomalaisuuden kuva. Seurakuntien vastuu kasvoi samalla kun niiden ote asiantuntijuudesta kirposi.

Teksti on huhtikuussa 2000 ilmestyneen väitöskirjan tiivistelmä. Väitöskirja on julkaistu Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja -sarjassa numerona 108.

Leena Valkeapää, FL (väit.)

Jyväskylän yliopisto, Taidehistorian laitos, PL 35, 40351 Jyväskylä.